

- પ્રસ્તાવના

4.1 બેન્કોનો ઉદ્ભવ અને અર્થ

4.2 બેન્કોનું વર્ગીકરણ (મુખ્ય પ્રકારો)

4.2.1 વેપારી બેન્ક

4.2.1.1 વેપારી બેન્કોનાં કાર્યો

4.2.1.2 ભારતમાં વેપારી બેન્કોનું અસ્તિત્વ

4.2.2 મધ્યસ્થ બેન્ક

4.2.2.1 ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક

4.2.2.2 રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાનાં કાર્યો

4.3 નાણાકીય નીતિ

4.3.1 નાણાકીય નીતિનાં સાધનો

પ્રસ્તાવના (Introduction)

આપણે સૌ બેન્ક શબ્દથી પરિચિત હોઈશું. આપણે આપણાં ઘરની બચતો બેન્કમાં મુદતી થાપણોના સ્વરૂપે કે બચત ખાતામાં મૂકી હશે. આપણામાંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓએ ધંધાની લેવડ-દેવડ માટે બેન્કમાં ખાતું ખોલાવ્યું હશે, તો કેટલાક વાલીઓ રાંધણ ગેસની સબસીડી બેન્કના ખાતામાં મેળવતા હશે.

વળી, આપણે સ્કૂલની ફી બેન્કના ચેક દ્વારા ભરી હશે તો ઘરમાં ટીવી, રેફ્રિજરેટર વગેરે જેવી વસ્તુઓ ખરીદવા બેન્કમાંથી નાણાં ઉપાડ્યાં હશે. આપણામાંના કેટલાંકના વાલીઓએ ઘર ખરીદવા માટે બેન્કમાંથી ધિરાણ લીધું હશે.

આમ, આધુનિક યુગમાં આપણા બધા જ નાણાકીય વ્યવહારો બેન્ક દ્વારા થાય છે, તો આ પ્રકરણમાં આપણે બેન્કો વિશેની સમજૂતી મેળવીશું.

4.1 બેન્કોનો ઉદ્ભવ અને અર્થ (Evolution and Meaning of Banks)

અંગ્રેજીમાં બેન્ક શબ્દનો અર્થ જથ્થો કે સમૂહ થાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં બેન્કને મળતો શબ્દ ‘ભાંડ’ છે. જેનો અર્થ મૂડીનો જથ્થો એમ થઈ શકે છે અને આ શબ્દ પરથી ‘ભંડોળ’ શબ્દ બન્યો છે. અંગ્રેજીમાં બેન્ક (bank) શબ્દ ફાંસ અને ઈટાલીના શબ્દો ‘Banca’ અને ‘Banque’ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. યુરોપમાં પ્રાચીન સમયમાં શરાફો ઢળતી પાટલી પર નાણાંની લેવડ-દેવડ અને જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં નાણાંની ફેરબદલી કરતા હતા. આમ, પાટલી (bench) પર નાણાંના જથ્થાની ફેરબદલી થતી અને આમ ‘બેન્ક’ શબ્દ અંગ્રેજીમાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

આમ કહી શકાય કે બેન્ક શબ્દને નાણાંના ભંડોળ સાથે સંબંધ છે.

વિશ્વની સૌપ્રથમ બેન્ક તરીકે સ્પેઈનમાં 1401માં સ્થપાયેલી ‘બેન્ક ઓફ બાર્સિલોના’ ગણાય છે. જ્યારથી નાણું ચલણ તરીકે સ્વીકૃતિ પામ્યું ત્યારથી નાણાંનું કાર્ય ફક્ત વિનિમયના માધ્યમ અને મૂલ્યના માપદંડ પૂરતું જ મર્યાદિત ન રહેતા મૂલ્યના સંગ્રાહક તરીકે તેમજ ભવિષ્યના સોદાઓની ચૂકવણી કે વિલંબિત ચૂકવણીના સાધન તરીકે પણ સ્વીકૃત બન્યું. નાણાંનાં કાર્યો વધતાં નાણાંના મૂલ્યની જાળવણીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ટૂંકમાં નાણાં આધારિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં નાણાંની સાચવણી, તેની હેરફેર અને તેના મૂલ્યની જાળવણી માટે કોઈ સંસ્થાની જરૂર પડી જે કાર્ય બેન્ક દ્વારા થતું જોવા મળે છે.

બેન્કનો અર્થ : બેન્કિંગની સેવા આપતી સંસ્થા એટલે બેન્ક. એટલે કે,

“માંગવામાં આવે એટલે નાણાં પરત કરવાની શરતે ધિરાણ કરવાના હેતુથી બચતો એકત્રિત કરતી સંસ્થાને બેન્ક કહે છે.”

“બેન્ક એટલે નફાના હેતુથી કાર્ય કરતી એવી ધંધાકીય સંસ્થા જે પ્રજાની બચતોને થાપણો તરીકે સ્વીકારે, તેના બદલામાં વ્યાજ આપે, તે થાપણો સાચવે, વળી તે થાપણોમાંથી જે લોકોને જરૂર હોય તેમને ધિરાણ આપે અને ધિરાણ સામે વ્યાજ વસૂલ કરે તથા અતિરિક્ત નાણાંનું દેશના વિકાસ માટે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રોકાણ પણ કરે.”

ટૂંકમાં, અર્થતંત્રમાં બેન્કો દ્વારા નાણાંની હેરફેર (નાણાંનું mobilization) થાય છે. નાણું પડી રહે એટલે કે તેની એક પ્રવૃત્તિમાંથી બીજી પ્રવૃત્તિમાં સતત હેરફેર થતી ન રહે તો નાણાંના પડી રહેલાં જથ્થાનું મૂલ્ય ભવિષ્યના ગાળામાં ઓછું થતું જાય છે. ફરતાં નાણાંનું મૂલ્ય વધતું રહે છે.

4.2 બેન્કોનું વર્ગીકરણ (મુખ્ય પ્રકારો) (Classification of Banks)

સામાન્ય રીતે બેન્કો બે પ્રકારની હોય છે : (1) વાણિજ્ય/વેપારી બેન્ક (2) મધ્યસ્થ બેન્ક

4.2.1 વેપારી બેન્ક

ભારતમાં 1949ની બેન્કિંગ કંપનીધારા મુજબ,

“વેપારી બેન્ક એટલે એવી સંસ્થા જે બેન્કિંગ અંગેના વ્યવહારો કરે એટલે કે દેશમાં રોકાણ વધારવા માટે પ્રજાની થાપણો સ્વીકારે જે ગ્રાહકને જરૂર પડે ત્યારે પાછી મળે અને જેમાંથી ચેક, ડ્રાફ્ટ, પે-ઓર્ડર વગેરે દ્વારા ઉપાડ થઈ શકે.”

“Commercial bank is one which transacts the business of banking that is accepting deposits from the people for the purpose of lending or investment; repayable on demand or otherwise and withdrawable by cheque, draft, order or otherwise.”

વેપારી બેન્ક ધંધાદારી એકમ છે અને નફા માટે કાર્ય કરે છે.

પ્રજા પોતાની બચતો આવી બેન્કોમાં જમા કરાવે છે જેને બેન્ક થાપણોના સ્વરૂપમાં સાચવે છે અને તે થાપણો બેન્ક અન્ય કાર્યોમાં રોકે છે. એક રીતે બેન્ક પ્રજાના પૈસા અન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં વાપરે છે અને તેથી પ્રજાને તેના બદલામાં થાપણો પર વ્યાજ ચૂકવે છે.

થાપણોનું બેન્ક કોઈ ક્ષેત્રોમાં રોકાણ કરી શકે (જેમ કે ખેતી કે ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેના કાર્યક્રમોમાં વાપરી શકે), અથવા તો સરકારની જામીનગીરીઓ ખરીદી શકે અથવા જે લોકોને રૂપિયાની જરૂર હોય તેવા લોકોને ધિરાણ આપી શકે. રોકાણ કરે ત્યારે બેન્કને નફો કે આવક મળે છે અને ધિરાણના બદલામાં બેન્ક વ્યાજ વસૂલ કરીને કમાણી કરે છે.

થાપણો સ્વીકારવા માટે જે વ્યાજનો દર બેન્ક આપે તેના કરતાં ધિરાણ પર ઊંચો વ્યાજનો દર વસૂલ કરી બેન્ક નફો કમાય છે. આમ, બેન્ક ધંધાદારી સંસ્થા છે.

બીજા શબ્દોમાં, બેન્કો નાણાંની હેરફેર કરીને નફો કમાવવા માટેનો ધંધો કરે છે તેથી જ તેમને વેપારી બેન્ક કહેવાય છે.

4.2.1.1 વેપારી બેન્કનાં કાર્યો :

વેપારી બેન્કો અનેક કાર્યો કરે છે જે નીચે મુજબનાં હોય છે :

(A) વેપારી બેન્કનાં મુખ્ય કાર્યો :

(1) થાપણો સ્વીકારવી : પ્રજા પાસે રહેલી બચતોને બેન્ક સ્વીકારે છે અને તેને થાપણના સ્વરૂપે સાચવે છે. વળી, પ્રજાની બચતો પોતાની પાસે રાખે એટલે તેમને વ્યાજ ચૂકવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો થાપણોના સ્વરૂપે પ્રજા બેન્કને ધિરાણ આપે છે જેના બદલામાં બેન્ક વ્યાજ ચૂકવે છે.

થાપણો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની હોય છે :

(i) ચાલુ ખાતાની થાપણો : આ ખાતું ધંધા, પેઢી કે વ્યક્તિના નામે ખોલાવવામાં આવે છે. એમાં રખાતી થાપણો (નાણું) બધા પ્રકારની થાપણો કરતાં વધુ તરલ હોય છે. ધંધા માટે દિવસમાં જેટલી વાર ઉપાડ કરવો હોય તેટલી વાર ઉપાડ થઈ શકે છે. આ ખાતેદારને ચેકબુક મળે છે પરંતુ વ્યાજ મળતું નથી. ઉપરથી બેન્ક

તેમની પાસે અમુક પ્રકારનો સર્વિસ ચાર્જ વસૂલ કરે છે. આ ખાતામાં જમા રકમ કરતાં અતિરિક્ત ઉપાડ પણ ધંધા માટે કાયદા મુજબ કરી શકાય છે.

(ii) **બચત ખાતાની થાપણો :** આ ખાતામાં વ્યક્તિઓ પોતાની ટૂંકા ગાળા માટેની બચતો રાખે છે. જ્યારે પૈસા પાછા જોઈએ ત્યારે ચેકબુક દ્વારા ઉપાડી શકે છે. વળી, આવી થાપણો પર તેમને વ્યાજ પણ મળે છે. આજના સમયમાં ડેબિટ કાર્ડ, ક્રેડિટ કાર્ડ વગેરેથી પણ બચત ખાતામાંથી ઉપાડ કરી શકાય છે. આ ખાતામાંથી ઉપાડ અંગેના કાયદા દરેક બેંકે નિર્ધારિત કરેલા હોય છે.

રીકરિંગ ખાતાની સગવડ : આ થાપણો પણ બચત ખાતાની થાપણોનો એક પ્રકાર છે. જે વ્યક્તિઓ એક સાથે બચત કરવા ન ઇચ્છતી હોય કે ન કરી શકતી હોય તેવી વ્યક્તિઓ દર મહિને (અમુક સમયગાળા દરમિયાન) કોઈ ચોક્કસ રકમ આ ખાતામાં જમા કરાવતી રહે છે. આમ, વ્યક્તિની થાપણ વધતી જાય છે અને જમા થયેલી થાપણ પર તેને વ્યાજ મળતું રહે છે. આવી થાપણોને રીકરિંગ થાપણો કહે છે. (જ્યારે કોઈ મહિનાની રકમ જમા ના કરાવાય તો વ્યાજના નુકસાનની સાથે ક્યારેક દંડ ભરવો પડે છે.)

(iii) **મુદતી થાપણો (ફિક્સ ડિપોઝિટ) :** આ થાપણો ચોક્કસ મુદત માટે મૂકવામાં આવે છે. આ થાપણો પર બેંક સૌથી વધુ વ્યાજ ચૂકવે છે. જ્યારે લાંબા ગાળા માટે વ્યક્તિ બચત કરવા ઇચ્છતી હોય ત્યારે આવી થાપણો રાખે છે અને જરૂર પડે અતિરિક્ત ઉપાડની સવલત (Over Draft) મેળવી શકે છે.

(2) ધિરાણની સવલતો પૂરી પાડવી : અર્થતંત્રમાં ધંધા માટે કે અન્ય કારણો માટે રોકાણકર્તાઓને, વ્યક્તિઓને, ખેડૂતોને તથા અન્ય વર્ગના લોકોને નાણાંની જરૂર પડે ત્યારે તેઓ બેંકો પાસે ધિરાણ લે છે. બેંક વ્યાજ લઈને વિવિધ પ્રકારનું ધિરાણ પૂરું પાડે છે. સમયના સંદર્ભમાં ધિરાણ ટૂંકા ગાળાનું, મધ્યમ ગાળાનું કે લાંબા ગાળાનું હોઈ શકે. (ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ એટલે 1 વર્ષ સુધીનું, મધ્યમ ગાળાનું એટલે 1 થી વધુ અને 5 વર્ષ સુધીનું અને લાંબા ગાળાનું 5 થી 15 વર્ષ સુધીનું. પરંતુ આ પ્રમાણેનો સમય કોઈ ચોક્કસ નિર્ધારિત ગાળો નથી હોતો. વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અનુસાર ટૂંકો ગાળો, મધ્યમ ગાળો કે લાંબો ગાળો નક્કી થતો હોય છે.)

વળી, ધિરાણના હેતુના સંદર્ભમાં ધિરાણ, ખાનગી હેતુ માટે, ખેતી માટે, ધંધાકીય હેતુ માટેનું હોઈ શકે.

દરેક પ્રકારના ધિરાણ માટે વ્યાજના દર અલગ-અલગ હોય છે.

(3) ચૂકવણી અને ઉપાડની સવલત પૂરી પાડવાની કામગીરી : બેંક ગ્રાહકોને સરળતાથી નાણાંની ચૂકવણી અને ઉપાડની સવલત વિવિધ રીતે પૂરી પાડે છે, જેમાં ચેક, ઉપાડ ચિઠ્ઠી, ડ્રાફ્ટ, પે-ઓર્ડર, ડેબિટ કાર્ડ, ક્રેડિટ કાર્ડ, MAT (ઓટોમેટિક ટેલર મશીન), ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ વગેરે સુવિધાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(4) શાખસર્જનની કામગીરી : નાણાંનો પુરવઠો નાણાંની માંગને અનુરૂપ રહે તે માટે બેંકો શાખસર્જનનું કાર્ય કરે છે. શાખસર્જન દ્વારા પ્રવર્તમાન નાણાંના જથ્થામાંથી (થાપણોમાંથી) નવા નાણાંનું સર્જન થાય છે, એટલે કે નાણાંનો પુરવઠો બને છે. જ્યારે શાખસર્જનની પ્રવૃત્તિ વધે ત્યારે નાણાંનો પુરવઠો વધે અને જ્યારે શાખસર્જનની પ્રવૃત્તિ ઘટે ત્યારે નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.

બેંક જ્યારે પોતાની પ્રાથમિક થાપણમાંથી ધિરાણ આપે ત્યારે ધિરાણનો ચેક વટાવવા માટે ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિના નામનું ખાતું તે જ બેંકમાં કે તેની બીજી શાખામાં ખૂલે છે. આ ચેક જમા થતા આ નવા ખાતામાં તેટલા રૂપિયા જમા થાય છે. આ વ્યુત્પન્ન થાપણમાંથી તે જ પ્રમાણે ત્રીજી વ્યક્તિને ધિરાણ મળે છે, નવું ખાતું ખૂલે છે અને નવી જમા રકમ નોંધાય છે. આમ, એક થાપણમાંથી અનેક થાપણો સર્જાય છે.

બીજી બાજુ દરેક ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિ પોતાના ખાતામાં જમા થયેલાં ધિરાણનાં નાણાંનો ઉપાડ કરીને વાપરે ત્યારે અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો વધે છે.

થાપણની પૂરેપૂરી રકમ જેટલું ધિરાણ કોઈ પણ બેંક કાયદા અનુસાર આપી શકતી નથી. દરેક થાપણના અમુક ટકા અનામત રાખીને બાકીની રકમમાંથી જ ધિરાણ આપવામાં આવે છે, જેને રોકડ અનામતનું પ્રમાણ કહે છે.

ધારો કે પ્રાથમિક થાપણ ₹ 1000ની હોય અને રોકડ અનામતનું પ્રમાણ કાયદેસર રીતે 20 % હોય, તો બેન્કો $1000 \times \frac{1}{20\%}$ જેટલું શાખસર્જન ₹ 1000ની થાપણમાંથી કરશે. એટલે કે ₹ 1000ની પ્રાથમિક થાપણમાંથી ₹ 5000 જેટલું શાખસર્જન થશે. બીજા શબ્દોમાં બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં ₹ 1000ના નાણાંના જથ્થામાંથી ₹ 5000નો પુરવઠો બનશે. આમ, ₹ 4000 જેટલાં નવાં નાણાંનું સર્જન થશે. જેને નીચેના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે.

કોષ્ટક 4.1

બેન્ક	થાપણો (₹ માં)	રોકડ અનામતો (₹ માં) દર 20 %	નવું ધિરાણ (₹ માં)
(1)	(2)	(3)	(4)
A	1000	200	800
B	800	160	640
C	640	128	512
.	.	.	.
.	.	.	.
.	.	.	.
કુલ	5000	1000	4000

$$\text{આમ, શાખસર્જન} = \text{પ્રાથમિક થાપણ} \times \frac{1}{\text{રોકડ અનામતનું પ્રમાણ}}$$

જ્યારે ગ્રાહકો તેમના ચાલુ ખાતામાં જમા રકમ કરતાં વધુ ઉપાડ કરે છે તેને અતિરિક્ત ઉપાડ (Over Draft) કહેવાય છે અને આવા ઉપાડથી પણ શાખસર્જન થાય છે.

(5) આંતર બેન્કિંગ વ્યવહારો કરવા : એક બેન્ક બીજી બેન્કને ટૂંકા કે લાંબા સમય માટે ધિરાણ પૂરું પાડતી હોય છે. ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ એક બેન્ક બીજી બેન્કને મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા આપે છે અને આને call money કહેવાય છે. તેની ઉપર લેવાતા વ્યાજના દરને call money rate કહેવાય છે.

(B) વેપારી બેન્કનાં ગૌણ કાર્યો :

વેપારી બેન્કો નીચે મુજબનાં ગૌણ કાર્યો કરે છે :

(1) ગ્રાહકોના એજન્ટ તરીકે તથા ઉપયોગી સેવાઓ પૂરી પાડવાનું કાર્ય : બેન્ક તેના ગ્રાહકોને વિવિધ સેવાઓ પૂરી પાડે છે. દા.ત., એકબીજાથી અજાણ્યા આયાતકારોને અને નિકાસકારોને શાખનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. કેટલીક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે બાંહેધરી આપે છે. વળી, ક્યારેક બેન્કો કરવેરાનાં ચલણો ભરવાની વગેરે સુવિધાઓ પણ ગ્રાહકોને આપે છે. ગ્રાહકોની કીમતી વસ્તુઓ જેવી કે, દાગીના, મહત્વના ડોક્યુમેન્ટ વગેરે સાચવવા માટે બેન્કો સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટની (લોકરની) સુવિધા ભાડું વસૂલ કરીને પોતાના ગ્રાહકોને પૂરી પાડે છે.

ખૂબ નાના કદની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે અમુક વર્ગને ખૂબ નાના ધિરાણ (માઈક્રો ફાઈનાન્સ) પૂરું પાડે છે. ધંધામાં કે વ્યક્તિગત સોદાઓમાં ચૂકવણી બાબતે વિશ્વસનિયતા પૂરી પાડવા માટે બેન્ક ડ્રાફ્ટ અથવા પે-ઓર્ડરની સુવિધા પણ પૂરી પાડે છે.

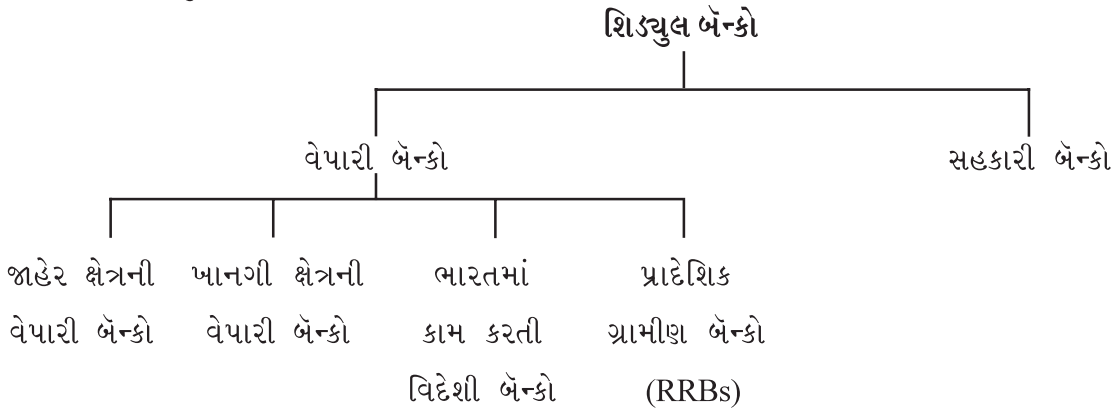
(2) બદલાતા સમય સાથે આધુનિક સેવાઓ પૂરી પાડવાનું કાર્ય : બેન્કોનો ખ્યાલ અને કાર્યપદ્ધતિ સમય સાથે સતત બદલાતા રહે છે. બેન્કિંગ કાર્યોમાં સતત નવીનીકરણ થતું રહે છે. આજના સમયમાં ચલણ કે ચેક વાપર્યા વગર એક બેન્કના ખાતામાંથી કોઈ અન્ય બેન્કના ગ્રાહકના ખાતામાં મિનિટોમાં નાણાંની ઇલેક્ટ્રોનિક ટ્રાન્સફર માટે NEFT (National Electronic Fund Transfer) અને RTGS (Real Time Gross Settlement) જેવી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાઈ છે. આ બંને સુવિધાઓ CORE (Centralized Online Real Time Exchange) બેન્કિંગના લીધે શક્ય બની છે.

વળી, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ તથા મોબાઈલ ફોનના બેન્કિંગ ‘એપ’ દ્વારા ગ્રાહક પોતાના ખાતાની બધી વિગતો કમ્પ્યુટર અથવા મોબાઈલ ફોન પર મેળવી શકે છે. વસ્તુઓની ખરીદી કરી શકે છે અને ટિકિટો પણ બુક કરી શકે છે. બેન્કો DEMAT ખાતાની પણ સગવડ પૂરી પાડે છે. (DEMAT ખાતું એટલે શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ, જામીનગીરીઓ વગેરેને ભૌતિક સ્વરૂપે ના સાચવવા પડે તે માટેનું ઇલેક્ટ્રોનિક ખાતું. જેથી આવું ખાતું ધરાવનાર લોકો પોતાના શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ વગેરે e-(ઇલેક્ટ્રોનિક) સ્વરૂપે સાચવી શકે.)

4.2.1.2 ભારતમાં વેપારી બેન્કોનું અસ્તિત્વ :

ભારતમાં વેપારી બેન્કો જાહેર તેમજ ખાનગી માલિકીની જોવા મળે છે. 1991ના આર્થિક પરિવર્તનો પછી ખાનગી ક્ષેત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બેન્કોનો પ્રવેશ પણ થયો છે. વળી, ભારતમાં અસંગઠિત નાણાબજારમાં બેન્ક જેવાં કાર્યો કરતી પેઢીઓ પણ જોવા મળે છે અને સાથે-સાથે સહકારી બેન્કો પણ અસ્તિત્વમાં છે.

પરંતુ વેપારી બેન્કની કાયદેસરની વ્યાખ્યા મુજબ બેન્કિંગનાં કાર્યો કરતી જે સંસ્થાઓ રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાના 1934ના ધારાની બીજી અનુસૂચિમાં (બીજા શિલ્પલમાં) પ્રવેશ પામી હોય (તે રીતે સ્થપાઈ હોય) તેને શિલ્પલ બેન્ક કહેવાય છે અને તે જ ખરી બેન્ક છે. આવી બેન્કને રિઝર્વ બેન્કના બધા જ નિયમો અને ધારાધોરણો લાગુ પડે છે.

ઉપરના ચાર્ટમાં શિલ્પલ બેન્કોનું વર્ગીકરણ જોવા મળે છે.

4.2.2 મધ્યસ્થ બેન્ક :

દુનિયાના દરેક દેશમાં એક મધ્યસ્થ બેન્ક હોય છે, જે દેશની તમામ બેન્કોની કામગીરીનું સંચાલન, મૂલ્યાંકન અને અંકુશની કામગીરી બજાવે છે. ઉપરાંત મધ્યસ્થ બેન્ક ગ્રાહકોના તથા પ્રજાના હક અને હિતની જાળવણી કરવાની કામગીરી પણ બજાવે છે.

R. P. Kent defines a central bank as, “the institution charged with the responsibility of managing the expansion and contraction of the volume of money in the interest of the general public welfare.”

આર. પી. કેન્ટના શબ્દોમાં મધ્યસ્થ બેન્ક એટલે, “એવી સંસ્થા કે જેને દેશના (પ્રજાના) સામાન્ય હિત

માટે અર્થતંત્રમાં નાણાંના જથ્થાના (નાણાંના પ્રમાણના) વિસ્તરણ અને સંકોચનની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હોય.”

આમ, મધ્યસ્થ બેન્ક એટલે દેશની સર્વોચ્ચ બેન્ક જેનું મુખ્ય કાર્ય નાણાબજાર અને બેન્કિંગ ક્ષેત્રને મદદ કરવાનું, તેનું નિયંત્રણ કરવાનું અને તેને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે તથા દેશના આર્થિક હિત માટે નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવાનું છે.

સમગ્ર અર્થતંત્ર પર નાણાંના હેરફેરની અનેક અસરો થતી હોય છે જે દેશની આર્થિક વૃદ્ધિ તથા વિકાસને અસર પહોંચાડે છે. નાણાકીય વ્યવહારોના નિયંત્રણ તથા નાણાંના મૂલ્યની જાળવણીની જવાબદારી મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા બજાવવામાં આવે છે. મધ્યસ્થ બેન્ક આમ કરવા માટે નાણાકીય નીતિ ઘડે છે. ટૂંકમાં મધ્યસ્થ બેન્ક અર્થતંત્રમાં આર્થિક સ્થિરતાની જવાબદારી સ્વીકારે છે.

મધ્યસ્થ બેન્ક સરકારને પણ નાણાકીય સલાહ-સૂચનો આપે છે.

4.2.2.1 ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક :

ભારતની મધ્યસ્થ બેન્ક રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાના નામે ઓળખાય છે.

1934ની રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાના ધારા મુજબ RBIની સ્થાપના એપ્રિલ 1, 1935માં થઈ હતી. ₹ 5 કરોડના ખાનગી મૂડીરોકાણથી RBI સ્થપાઈ હતી. જાન્યુઆરી 1, 1949માં RBI નું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.

RBI દેશની સર્વોચ્ચ બેન્ક (Apex Bank) છે જે સમગ્ર બેન્કિંગ ક્ષેત્રની કામગીરી પર ધ્યાન રાખે છે, તેનું નિયંત્રણ કરે છે અને સાથે-સાથે ભારતની નાણાકીય નીતિ ઘડે છે.

4.2.2.2 રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાનાં કાર્યો :

ભારતની સર્વોચ્ચ બેન્ક તરીકે RBI નીચેનાં કાર્યો કરે છે :

(A) RBI ની નાણાકીય જવાબદારીઓ/RBI નાં નાણાકીય કાર્યો :

(1) ચલણ બહાર પાડવાનું કાર્ય : ₹ 2 અને 2 થી વધુ રકમની નોટો છાપવાની અને બજારમાં મૂકવાની ફરજ RBI બજાવે છે. જ્યારે ચલણી સિક્કાઓ અને 1 ₹ ની કાગદી નોટ ભારત સરકારના નાણાં ખાતા દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. પરંતુ સરકારના એજન્ટ તરીકે RBI તેમની વહેંચણી કરવાની જવાબદારી નિભાવે છે.

(2) સરકારની બેન્ક તરીકેનું કાર્ય : RBI કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજ્ય સરકારોની બેન્ક, તેમના નાણાકીય એજન્ટ તથા નાણાકીય સલાહકાર તરીકેની ફરજ બજાવે છે. એજન્ટ તરીકે સરકારના બોન્ડ, સરકારનાં ખાતાઓ, ચલણી સિક્કાઓ, એક રૂપિયાની નોટ વગેરેનો વહીવટ કરે છે તથા સરકારને ધિરાણ પણ આપે છે.

(3) બેન્કોની બેન્ક અને બેન્કોના અંતિમ સહાયક તરીકેનું કાર્ય : RBI ભારતની બધી જ શિડ્યુલ્ડ બેન્કોની બેન્ક તથા નિયમનકાર છે. તે બેન્કોની રોકડ અનામતનું સંચાલન કરે છે. વેપારી બેન્કોની ધિરાણ અંગેની નીતિની દિશા નક્કી કરે છે અને વ્યાજના દર પણ આદેશિત કરે છે. કોઈ પણ શિડ્યુલ્ડ બેન્કની નાણાકીય કટોકટીના સમયે તે અંતિમ સહાયક તરીકેની જવાબદારી નિભાવે છે.

(4) શાખ નિયમનની કામગીરી : નાણાકીય નીતિનાં વિવિધ સાધનોની મદદ વડે RBI વેપારી બેન્કોની શાખસર્જનની પ્રવૃત્તિ તથા નાણાંના પુરવઠાનું નિયમન કરે છે.

(5) વિદેશી હૂંડિયામણની જાળવણીનું કાર્ય : જ્યારે હૂંડિયામણનો દર કાયદાકીય રીતે સ્થિર રાખવામાં આવે ત્યારે RBI હૂંડિયામણનો દર નક્કી કરે છે. જ્યારે વિદેશી હૂંડિયામણનો દર બજારમાં તેની માંગ અને

પુરવઠાના આધારે નક્કી થતો હોય ત્યારે RBI બજારમાં વિદેશી હૂંડિયામણની ખરીદી કે વેચાણ કરીને વિદેશી હૂંડિયામણની સરખામણીમાં ભારતના રૂપિયાનું મૂલ્ય જાળવે છે. આમ, RBI ભારતના ચલણનું મૂલ્ય અન્ય દેશોના ચલણની સામે જાળવવાની કામગીરી બજાવે છે.

RBI ભારતના વિદેશી હૂંડિયામણના જથ્થાની સાચવણી કરે છે તેમજ ભારતમાં આવતી વિદેશી મૂડી કે ભારતની બહાર જતી વિદેશી મૂડી પર ધ્યાન રાખે છે.

(B) RBI નાં બિનનાણાકીય કાર્યો :

(1) નિયમન અને દેખરેખની કામગીરી : RBI ભારતનાં સમગ્ર મૂડીબજાર અને નાણાબજારની કામગીરીની દેખરેખ અને નિયમન કરે છે. જેમાં વેપારી બેન્કોની શાખાઓના વિસ્તરણ, કામ કરવાની પદ્ધતિ, બેન્કો સિવાયની નાણાકીય સંસ્થાઓ તથા સહકારી બેન્કોની કામગીરી વગેરે પર ખાસ ધ્યાન રાખે છે.

(2) પ્રોત્સાહન કાર્યો : આપણા દેશમાં આજે પણ અનેક લોકોએ બેન્કનાં ખાતાં ખોલાવ્યાં નથી. ઘણા લોકો તેમની ધિરાણ માટેની જરૂરિયાતો માટે અસંગઠિત નાણાબજાર પર આધારિત છે. ધંધાની ચૂકવણીઓ ચેકના બદલે કેશ દ્વારા કરે છે જેથી વિનિમયની ખરી નોંધ થઈ શકતી નથી અને તેથી નાણાંનું મૂલ્ય તેમજ રાષ્ટ્રીય આવક સાચા પ્રમાણમાં જાણવાની મુશ્કેલીઓ થાય છે. આથી RBI લોકોમાં આ અંગેની જાગૃતતા લાવવા માટે પ્રયત્નો કરે છે. ગામડાઓમાં બેન્કોની વધુ શાખાઓ ખોલાય તેવા પ્રયત્નો કરે છે. વધુ લોકો સંગઠિત નાણાબજારમાં આવે તે માટે પણ સતત પ્રયાસો કરે છે. વળી, લોકોના હિત માટે સહકારી બેન્કોને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

(3) સમાવેશી વિકાસ માટેનાં કાર્યો : ભારતમાં આર્થિક ભિન્નતા તથા ગ્રામીણ-શહેરી ભિન્નતા વધુ હોવાના કારણે જ્યારે નાણાકીય અથવા તો આર્થિક પરિવર્તનો આવે ત્યારે દરેક વર્ગના લોકો અને એકમોને આવાં પરિવર્તનોનો લાભ મળવો જરૂરી છે. RBI આ માટે બેન્કિંગ ક્ષેત્રે સતત પ્રયાસો કરતી રહી છે. ધિરાણ માટેની અગ્રિમતા ધરાવતાં ક્ષેત્રો જેવાં કે ખેતી, નાના કદના ઉદ્યોગો, સ્વરોજગારો તેમજ પરંપરાગત ગૃહ ઉદ્યોગો વગેરે માટે ખાસ ધિરાણ-વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે.

લોકોમાં બેન્કિંગ અને નાણાં-વ્યવસ્થા વિશેની જાણકારી અને જાગૃતતા વધે તે માટેનો પ્રચાર કરે છે.

હાલના સમયમાં પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજનાનું સંચાલન RBI કરે છે.

વળી, બેન્કોના ગ્રાહકોના હિત અને હકની જાળવણી પણ કરે છે.

બેન્કિંગ પ્રવૃત્તિઓના સુધારાઓ તથા સંશોધનને વેગ આપવા માટે RBI દરેક પ્રકારના નાણાકીય આંકડાઓ તથા/નિષ્ણાતોના લેખો પોતાની વેબસાઈટ ઉપર મૂકે છે, જે દરેક વ્યક્તિને વિના મૂલ્યે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

4.3 નાણાકીય નીતિ (Monetary Policy)

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત મુજબ નાણાકીય નીતિ એટલે અર્થતંત્રમાં નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠાનું સંચાલન અને નિયંત્રણ કરવા અંગેની નીતિ. નાણાંની માંગ અને પુરવઠામાં અસમતુલા હોય તો અર્થતંત્રમાં ફુગાવો કે મંદી સર્જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં નાણાંના મૂલ્યને અસર પહોંચે છે તથા અર્થતંત્રમાં અસ્થિરતા (instability) આવે છે. માટે નાણાંની માંગ અને પુરવઠાનું સંચાલન અત્યંત જરૂરી છે અને આથી નાણાકીય નીતિને સ્થિરતા લાવવા માટેની નીતિ (stabilization policy) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

ભારતમાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં નાણાકીય નીતિનો હેતુ નાણાંનું પ્રમાણ, મૂલ્ય અને સ્વરૂપને નિયંત્રિત કરવાનો હતો. હાલના સમયમાં નાણાકીય નીતિનો ઉપયોગ શાખસર્જનના નિયંત્રણ માટે થાય છે.

સૈદ્ધાંતિક વ્યાખ્યા તપાસીએ તો નાણાકીય નીતિ એટલે,

● નાણાકીય સત્તા દ્વારા લેવાયેલાં એવાં સભાન પગલાં જે નાણાંના જથ્થા, ઉપલબ્ધી અને નાણાંના ખર્ચમાં પરિવર્તન લાવે.

● સામાન્ય આર્થિક નીતિના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે સર્વોચ્ચ બેન્કના હસ્તક નાણાંના પુરવઠાને અંકુશિત કરવાનાં સાધનો સોંપતી નીતિ એટલે નાણાકીય નીતિ.

● સાદા શબ્દોમાં, દેશમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં રાખીને, પ્રજાનું હિત જાળવીને આર્થિક સ્થિરતા માટે સર્વોચ્ચ બેન્ક દ્વારા નાણાંનો પુરવઠો અંકુશિત કરવા અંગેની નીતિ એટલે નાણાકીય નીતિ.

4.3.1 નાણાકીય નીતિનાં સાધનો :

નાણાકીય નીતિનાં મુખ્ય સાધનો નીચે મુજબ સમજાવી શકાય :

(A) પરિમાણાત્મક સાધનો : પરિમાણાત્મક સાધનો સમગ્ર અર્થતંત્ર પર એકસરખી અસર પહોંચાડે છે. માટે આ સાધનોને સામાન્ય સાધનો (general measures) પણ કહેવાય છે.

(1) બેન્ક રેટ : જ્યારે વેપારી બેન્કો નાણાંની અછત અનુભવે ત્યારે RBI પાસે નાણાં ઉધાર લે છે. RBI વેપારી બેન્કોને લાંબા ગાળાનું ધિરાણ જે વ્યાજના દરે આપે તેને બેન્ક રેટ કહેવાય. જ્યારે RBI બેન્ક રેટ વધારે ત્યારે વેપારી બેન્કોને ધિરાણ લેવાનું મોંઘું પડતા તેઓ સામે પ્રજાને ઊંચા વ્યાજના દરે ધિરાણ આપે છે. વ્યાજનો દર વધતાં પ્રજા ઓછું ધિરાણ લે છે અને આમ નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં કુગાવો હોય ત્યારે RBI બેન્ક રેટ વધારી નાણાંનો પુરવઠો ઘટાડે છે જેથી કુગાવો ઓછો થાય. મંદી હોય ત્યારે તેથી ઊલટું કરવામાં આવે છે.

જ્યારે નાણાંની માંગ કરતાં નાણાંનો પુરવઠો વધુ હોય ત્યારે કુગાવો સર્જાય છે અને એથી ઊલટું હોય તો મંદી સર્જાય છે.

બેન્ક રેટ ખૂબ નીચો રાખવાની નીતિને સસ્તા નાણાંની નીતિ કહેવાય છે અને બેન્ક રેટ ખૂબ ઊંચો રાખવાની નીતિને મોંઘા નાણાંની નીતિ કહેવાય છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી RBI નાણાંનો પુરવઠો બેન્ક રેટ દ્વારા નિયંત્રિત કરવાના બદલે રેપો રેટ અને રીવર્સ રેપો રેટ દ્વારા કરે છે. બેન્ક રેટ લાંબા ગાળાનો રેટ છે માટે તે ટૂંકા ગાળામાં બદલાતો નથી જ્યારે રેપો રેટ અને રીવર્સ રેપો રેટ ટૂંકા ગાળામાં બદલી શકાય છે. આથી ટૂંકા ગાળાના નિયંત્રણ માટે સરળ બને છે.

(2) રેપો રેટ (Repo Rate) અને રીવર્સ રેપો રેટ (Reverse Repo Rate) : જ્યારે વેપારી બેન્કોને ખૂબ ટૂંકા ગાળા માટે (1 દિવસ, 7 દિવસ, 15 દિવસ જેટલા ટૂંકા ગાળા માટે) નાણાંની જરૂર પડે છે ત્યારે તેઓ RBI પાસે નાણું લે છે. જે દરે RBI વેપારી બેન્કોને આવું નાણું આપે તે રેપો રેટ કહેવાય.

(Repo રેટમાં Repo એટલે Repurchase Rate. ટૂંકા ગાળાનું આવું ધિરાણ લેવા માટે વેપારી બેન્કો RBI ને કોઈ વટાવ દરે પરત લેવાની શરતે પોતાની પાસે રહેલી જામીનગીરીઓ વેચે છે. આ વટાવનો દર એટલે રેપો રેટ.)

કુગાવાના સમયે RBI રેપો રેટ વધારે છે જેથી વેપારી બેન્કોમાં ઓછું ધિરાણ લે છે અને પ્રજાને સામે ઊંચા દરે ધિરાણ આપે. આમ પ્રજા ઓછું ધિરાણ લે અને નાણાંનો પુરવઠો તથા કુગાવો ઘટવા પામે. મંદીના સમયે RBI રેપો રેટ નીચો કરે છે.

જ્યારે RBI ને ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ જોઈએ ત્યારે તે વેપારી બેન્કો પાસેથી ધિરાણ લે છે. આવા રેટને

કોષ્ટક 4.2 ભારતમાં બેન્ક રેટનાં વલણો

વર્ષ	બેન્ક રેટ (% માં)
1953	3.5
1981	10
1991	12
2016	7

સ્ત્રોત : www.rbi.org

રીવર્સ રેપો રેટ કહે છે. જ્યારે રીવર્સ રેપો રેટ વધુ હોય ત્યારે વેપારી બેન્કોને RBI ને લોન આપવા માટેનું વધુ આકર્ષણ થાય છે અને તેઓ વધારાનાં નાણાં RBIને ધિરાણ પેટે આપે છે. આમ તેઓ સામાન્ય પ્રજાને ઓછું ધિરાણ આપી શકે છે અને બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે. રીવર્સ રેપો રેટ નીચો હોય ત્યારે તેથી નાણાંનો પુરવઠો વધે છે.

કોષ્ટક 4.3 છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં રેપો અને રીવર્સ રેપો રેટ

વર્ષ	રેપો રેટ (% માં)	રીવર્સ રેપો રેટ (% માં)
જાન્યુઆરી, 2006	6.50	5.50
માર્ચ, 2010	5.0	3.50
ઓગસ્ટ, 2016	6.5	6

સ્ત્રોત : www.rbi.org

(3) કપરા સમયમાં સ્થિરતા લાવવા માટેની જોગવાઈ : આ એક વિશિષ્ટ જોગવાઈ છે જ્યાં સતત કપરા સંજોગોમાં અને નાણાંની કટોકટીના (અછતના) સમયે વેપારી બેન્કો RBI પાસે સરકારી જામીનગીરીઓ મૂકીને નિર્ધારિત દરે ધિરાણ લે છે. આ દર રેપો રેટ કરતાં વધુ હોય છે. 2016માં આ દર 7 ટકાનો હતો. (જેને માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટી કહેવાય છે.)

(4) રોકડ અનામત પ્રમાણમાં ફેરફાર (Cash Reserve Ratio - CRR) : RBIની 1934ની ધારા મુજબ દરેક વેપારી બેન્કોએ પોતાની થાપણોના અમુક ટકા જેટલી રકમ RBI પાસે રોકડ અનામત તરીકે રાખવાની હોય છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આ પ્રમાણ ચાલુ ખાતાની થાપણોના 5 % અને લાંબા ગાળાની થાપણોના 2 % જેટલું નક્કી થયું હતું. 1962 પછી કુલ થાપણોના 3 %થી 15 %ની વચ્ચે CRR રાખવાનું નક્કી થયું. RBI જરૂરિયાત મુજબ CRR બદલે છે.

CRR નો મુખ્ય હેતુ બેન્કિંગ-વ્યવસ્થા પાસે પૂરતાં પ્રમાણમાં રોકડા નાણાં રહે તે માટેનો છે જેથી કોઈ સંજોગોમાં ઘણા બધા ગ્રાહકો પોતાની થાપણો પાછી ખેંચે તો તેમને આપવા માટે બેન્કો પાસે પૂરતાં નાણાં હોય.

વળી, આ સાધન ફુગાવાનું નિયંત્રણ કરવા માટે પણ વપરાય છે. CRR વધે તો બેન્કો પાસે શાખસર્જન કરવા માટે ઓછું નાણું રહે છે અને તેઓ પ્રજાને ઓછું ધિરાણ આપે છે. આમ, નાણાંનો પુરવઠો અને આથી ફુગાવો નીચો રહે છે. મંદીના સમયમાં CRR ઓછો કરાય છે.

(5) કાયદામાન્ય પ્રવાહિતાનું પ્રમાણ (Statutory Liquidity Ratio-SLR) : ‘બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ’ મુજબ દરેક વેપારી બેન્કે CRRથી જુદા અને તેથી ઉપરાંત પોતાની કુલ થાપણોના 25 % જેટલું મૂલ્ય નકદ, સોનું, સરકારી જામીનગીરીઓ વગેરે સ્વરૂપે રાખવું જરૂરી છે જેને કાયદામાન્ય પ્રવાહિતાનું પ્રમાણ કહે છે.

SLR ઊંચું હોય તો બેન્કોની થાપણોનું વધુ પ્રમાણ સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકાય છે. જે રાજ્યના ખર્ચને પૂરો પાડવામાં વપરાય છે. વળી, કેટલુંક પ્રમાણ નકદ અને સોનામાં રહે છે અને SLR વધુ હોય, તો પ્રજાને તેટલાં પ્રમાણમાં ઓછું ધિરાણ મળે છે. SLR નીચો હોય તો પ્રજાને વધુ ધિરાણ મળે છે.

(6) ખુલ્લાં બજારનાં કાર્યો (Open Market Operations-OMO) : અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો વધારવા કે ઘટાડવા RBI ખુલ્લાં બજારમાં સરકારી જામીનગીરીઓનું ખરીદ-વેચાણ કરે છે.

જ્યારે RBI સરકાર પાસેથી જામીનગીરીઓની ખરીદી કરે છે ત્યારે અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો વધે છે

અને જ્યારે ખુલ્લા બજારમાં વેચે છે ત્યારે નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે. આ પ્રકારનું કાર્ય ફુગાવા કે મંદીના નિયંત્રણ માટે કરાવવામાં આવે છે.

ભારતમાં 1991 પહેલાં આ સાધનોનો ખાસ ઉપયોગ થતો ન હતો.

(7) RBI ના સરવૈયાને હૂંડિયામણના વધતા કે ઘટતા પ્રમાણના આંચકાઓથી મુક્ત કરવા માટે ‘સ્ટરિલાઈઝેશન’ની (Sterilization) નીતિ : જ્યારે દેશમાં વધુ પ્રમાણમાં વિદેશી હૂંડિયામણ આવે કે દેશની બહાર જાય ત્યારે RBI ના હૂંડિયામણના ખાતામાં વધ-ઘટ થતાં તેનું સરવૈયું ખોરવાય છે. આવી પરિસ્થિતિનાં નિયંત્રણ માટે RBI હૂંડિયામણની પુરાંત અથવા ખોટ જેટલા પ્રમાણની સરકારી જામીનગીરીઓ ખુલ્લા બજારમાં ખરીદી કે વેચીને પોતાના સરવૈયાની સમતુલા જાળવે છે જેથી સમગ્ર નાણાં-વ્યવસ્થાની સમતુલા જાળવાઈ રહે છે.

(B) ગુણાત્મક સાધનો :

સામાન્ય સાધનોથી જુદા અને તે ઉપરાંત RBI કેટલાંક ચોક્કસ ક્ષેત્રોના વિકાસ માટે અથવા અલગ-અલગ ક્ષેત્રોને નિર્ધારિત અસર પહોંચાડવા માટે ગુણાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

ગુણાત્મક સાધનો એટલે જરૂરી ક્ષેત્રો માટે જ તર્કપૂર્વક વપરાતાં સાધનો. આ સાધનો બધાં ક્ષેત્રોને એકસરખી અસર પહોંચાડવા માટે હોતાં નથી.

(1) સલામતીની જરૂરિયાત : સામાન્ય પ્રજાને જ્યારે વેપારી બેન્કો ધિરાણ આપે ત્યારે આ ધિરાણ પાછું આવે તેની ચોક્કસાઈ બેન્કે રાખવી પડે છે. આથી બેન્કો ધિરાણ લેનાર દરેક વ્યક્તિ પાસે તેમની કોઈ મિલકત જેવી કે ઘરેણાં, થાપણો, કાર, ઘર, જમીન વગેરે સલામતી/બાંહેધરી પેટે લખાવે છે. જો કોઈ ગ્રાહક બેન્કની શરતો મુજબ ધિરાણની રકમ પાછી ન ચૂકવે તો બેન્ક આવું સલામતી પેટે રાખેલું સાધન જપ્ત કરે છે.

પરંતુ દેશના દરેક વર્ગને બેન્કનું ધિરાણ મળે તથા ખેતી જેવાં ક્ષેત્રોનો સરખો વિકાસ થાય તે માટે અલગ-અલગ વર્ગ પાસે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સલામતી/બાંહેધરી લખાવવાની પદ્ધતિ અપનાવવા RBI વેપારી બેન્કોને આદેશ આપે છે. જેમ કે ગરીબ ખેડૂત પાસે નહિવત અને મોટા ધંધાના માલિક પાસે મોટા પ્રમાણમાં સલામતી/બાંહેધરી લખાવવામાં આવે છે.

(2) માર્જિનની જરૂરિયાત : સલામતી/બાંહેધરી પેટે બતાવેલી મિલકતના અમુક જ ટકા અથવા માંગેલી લોનના અમુક જ ટકા જેટલી રકમનું ધિરાણ એકમને/વ્યક્તિને મળી શકે છે. આવી ટકાવારીને ધિરાણનું માર્જિન (margin) કહે છે. RBI જુદા-જુદા વર્ગો માટે જુદા-જુદા માર્જિન રાખવાની ભલામણ કરે છે.

(3) ધિરાણની ટોચમર્યાદા : કોઈ પણ એક વ્યક્તિને કે એકમને માટે ધિરાણની ટોચમર્યાદા RBI નક્કી કરે છે.

(4) ભેદભાવયુક્ત/ભેદપારખું વ્યાજના દર (Discriminatory Interest Rate) : અલગ-અલગ પ્રકારના ધિરાણ માટે અલગ-અલગ વ્યાજના દર રાખવાની પદ્ધતિ RBI સૂચવે છે. જેને ભેદપારખું/ભેદભાવયુક્ત વ્યાજના દરની નીતિ કહે છે. દા.ત., એક ગરીબ ખેડૂતને ખેતીની પ્રવૃત્તિ માટે ખૂબ નીચા દરે ધિરાણ આપવામાં આવે છે, તો પૈસાદાર વ્યક્તિઓને ઘર કે કાર ખરીદવા માટે ખૂબ ઊંચા દરે ધિરાણ મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

- (1) સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે બેન્ક શબ્દનો અર્થ શું થાય ?
(અ) નાણાંનો પુરવઠો (બ) મૂડીનો જથ્થો (ક) મૂડીરોકાણ (ડ) વ્યવસાય
- (2) ભારતમાં વેપારી બેન્કમાં મોટે ભાગે કેટલા પ્રકારની થાપણો હોય છે ?
(અ) 2 (બ) 6 (ક) 10 (ડ) 3
- (3) ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ સૈદ્ધાંતિક રીતે કેટલા સમયગાળા માટેનું હોય છે ?
(અ) 1 વર્ષ સુધીનું (બ) 1 થી 3 વર્ષ સુધીનું
(ક) 1 થી 5 વર્ષ સુધીનું (ડ) 5 થી 15 વર્ષ સુધીનું
- (4) મધ્યસ્થ બેન્ક એટલે શું ?
(અ) ખાનગી બેન્ક (બ) દેશની સર્વોચ્ચ બેન્ક (ક) સહકારી બેન્ક (ડ) વિદેશી બેન્ક
- (5) RBI અન્ય બેન્કો પાસેથી અત્યંત ટૂંકા સમયનું ધિરાણ લે તેના દરને શું કહેવાય ?
(અ) રેપો રેટ (બ) બેન્ક રેટ
(ક) રીવર્સ રેપો રેટ (ડ) ખુલ્લા બજારનો દર

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) બેન્કનો અર્થ આપો.
- (2) વેપારી બેન્કનો અર્થ આપો.
- (3) મધ્યસ્થ બેન્કનો અર્થ આપો.
- (4) નાણાકીય નીતિનો અર્થ આપો.
- (5) નાણાકીય નીતિનાં પરિમાણાત્મક સાધનો એટલે શું ?
- (6) નાણાકીય નીતિનાં ગુણાત્મક સાધનો એટલે શું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) બેન્ક શબ્દનો ઉદ્ભવ શી રીતે થયો ?
- (2) વેપારી બેન્કનાં ખાતાઓ વિશે જણાવો.
- (3) નાણાકીય નીતિનાં ગુણાત્મક સાધનો પર નોંધ લખો.
- (4) મધ્યસ્થ બેન્કનાં કાર્યો ટૂંકમાં જણાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વેપારી બેન્ક અને મધ્યસ્થ બેન્ક વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.
- (2) વેપારી બેન્કના મુખ્ય અને ગૌણ કાર્યોની યાદી આપી દરેક કાર્યને એક વાક્યમાં સમજાવો.
- (3) મધ્યસ્થ બેન્કનાં પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક સાધનોની યાદી આપીને દરેકને એક વાક્યમાં સમજાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) વેપારી બેન્કનો અર્થ આપી તેનાં કાર્યો સમજાવો.
- (2) મધ્યસ્થ બેન્કનો અર્થ આપી તેનાં કાર્યો સમજાવો.
- (3) નાણાકીય નીતિનાં પરિમાણાત્મક સાધનો સવિસ્તર સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

બેન્ક	: બેન્ક એટલે નફાના હેતુથી કાર્ય કરતી એવી ધંધાકીય સંસ્થા જે પ્રજાની બચતોને થાપણો તરીકે સ્વીકારે, તેના બદલામાં વ્યાજ આપે, તે થાપણો સાચવે, વળી તે થાપણોમાંથી જેમને જરૂર હોય તેમને ધિરાણ આપે, ધિરાણ સામે વ્યાજ વસૂલ કરે તથા અતિરિક્ત નાણાંનું દેશના વિકાસ માટે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રોકાણ પણ કરે.
શાખ સર્જન	: પ્રાથમિક થાપણોમાંથી ધિરાણ આપીને બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં નવી થાપણો ઊભી કરીને નાણાંનો પુરવઠો વધારવાની નીતિવિષયક પ્રક્રિયા એટલે શાખસર્જન.
શિડ્યુલ બેન્ક	: ભારતમાં રિઝર્વ બેન્કની 1934ની ધારાની બીજી અનુસૂચિમાં પ્રવેશ પામેલી બેન્કિંગ સંસ્થા (તે પ્રમાણે સ્થપાયેલી સંસ્થા) એટલે શિડ્યુલ બેન્ક
મધ્યસ્થ બેન્ક	: મધ્યસ્થ બેન્ક એટલે દેશની સર્વોચ્ચ બેન્ક જેનાં મુખ્ય કાર્યોમાં નાણાબજાર અને બેન્કિંગ ક્ષેત્રની મદદ, નિયંત્રણ અને પ્રોત્સાહન તથા દેશના આર્થિક હિત માટે નાણાકીય સ્થિરતા લાવવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
નાણાકીય નીતિ	: દેશમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રજાનું હિત જાળવીને આર્થિક સ્થિરતા માટે સર્વોચ્ચ બેન્ક દ્વારા નાણાંનો પુરવઠો અંકુશિત કરવા અંગેની નીતિ એટલે નાણાકીય નીતિ
પ્રાથમિક થાપણો	: ગ્રાહક દ્વારા બેન્કમાં થાપણોના સ્વરૂપે જમા કરાવેલ પ્રારંભિક બચતોને પ્રાથમિક થાપણ કહેવાય.
વ્યુત્પન્ન થાપણો	: પ્રારંભિક થાપણોમાંથી સર્જાયેલી લોનનાં નાણાં બેન્કમાં જમા કરાવવાથી ઉત્પન્ન થયેલી થાપણો એટલે વ્યુત્પન્ન થાપણો.
સરકારી જામીનગીરીઓ	: પ્રજા પાસેથી ધિરાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે સરકાર દ્વારા બજારમાં વેચવામાં આવતા બોન્ડ જેને ચોક્કસ મુદત બાદ સરકાર પરત ખરીદી લે છે અને મુદત દરમિયાન વ્યાજ ચૂકવે છે તેવા બોન્ડને સરળ ભાષામાં જામીનગીરી કહેવામાં આવે છે.
નાણાંના સંગ્રાહક તરીકે નાણાંનું કાર્ય	: નાણું મૂલ્યનો સંગ્રહ કરવા વપરાય છે. નાણાંનું અન્ય ચલણોમાં રૂપાંતર થાય ત્યારે અથવા બજાર પ્રવૃત્તિઓમાં વપરાય ત્યારે તેનું પોતાનું મૂલ્ય પણ વધે છે.

